

 [HTTPS://ORCID.ORG/0000-0003-1333-3763](https://orcid.org/0000-0003-1333-3763)

RAFAŁ MAJEREK
Uniwersytet Jagielloński
e-mail: rafal.majerek@uj.edu.pl

Przełamywanie milczenia. Przemiany sposobów prezentacji problematyki LGBT+ we współczesnej prozie słowackiej

Breaking the Silence. Changes in the Ways of Presenting LGBT+ Issues in Contemporary Slovak Prose

Abstract: In Slovakia after the Velvet Revolution of 1989 groups previously marginalized and discriminated against in the communism era, including the LGBT+ community, began activities aimed at obtaining full civil rights and developing forms of cultural representation. Gradually, the issues of non-heteronormativity began to appear in various areas of culture. As regards prose texts, which are the basis for the reflections presented in this paper, non-heteronormativity was initially portrayed in a stigmatizing, stereotype-based manner. Since the beginning of the 21st century, the dominant approach has been to expose the problem of LGBT+ people living in the closet, hiding their identity due to the homophobia in the society; the sphere of intimacy is considered as the only one that allows a sense of security and the free expression of affection and desire. In more recent works, examples of characters who have come out of the closet and have no problems with functioning openly in the family and social contexts begin to appear. The specificity of Slovak fiction featuring the themes of non-heteronormativity lies mainly in the lack of works of a clearly emancipatory nature, the domination of stories focused on intimate relations between women, and only occasionally introducing gay or transgender themes.

Keywords: Slovak literature, non-heteronormativity, homophobia, closet, representation

Abstrakt: W Słowacji po aksamitnej rewolucji 1989 roku grupy dotychczas marginalizowane i dyskryminowane, w tym społeczność LGBT+, rozpoczęły działania zmierzające do uzyskania pełni praw obywatelskich i wypracowania form kulturowej reprezentacji. Stopniowo problematyka nieheteronormatywności zaczęła się pojawiać w różnych dziedzinach kultury. W tekstach prozatorskich, które stanowią podstawę prezentowanych w artykule rozważań, początkowo nieheteronormatywność była przedstawiana w stygmatyzujący, oparty na stereotypach sposób. Od początku XXI wieku zaczęło dominować ujęcie eksponujące problem funkcjonowania osób LGBT+ „w szafie”, ukrywania własnej tożsamości z powodu istniejącej w społeczeństwie homofobii; sfera intymności jest rozumiana jako jedyna umożliwiająca poczucie bezpieczeństwa

oraz swobodną ekspresję uczuć i pragnień. W najnowszych utworach zaczynają się pojawiać przykłady postaci, które dokonały coming outu i nie mają problemu z jawnym funkcjonowaniem w rodzinnym i społecznym kontekście. Specyfika prozy słowackiej z tematyką nieheteronormatywności polega przede wszystkim na braku utworów o wyraźnie emancypacyjnym charakterze, dominacji wątków związanych z relacjami między kobietami, sporadycznym podejmowaniu tematyki gejojskiej czy transpłciowej.

Słowa kluczowe: literatura słowacka, nieheteronormatywność, homofobia, szafa, reprezentacja

Wydarzenia aksamitnej rewolucji 1989 roku i rozpoczęcie transformacji ustrojowej otwarły nowy etap w rozwoju kultury słowackiej. Rezultatem przebiegających od lat 90. procesów były zmiany polityczne, społeczne, ekonomiczne oraz stopniowa destabilizacja dotychczasowych paradygmatów i modeli kultury, przynajmniej w niektórych ich aspektach. Konieczność odrzucenia podstaw poprzedniego, totalitarnego ustroju traktowano w kategoriach oczywistości, natomiast próby podejmowania krytycznej, potencjalnie prowadzącej do zmiany społecznej refleksji dotyczącej tych elementów porządku prawnego oraz rzeczywistości społecznej i kulturowej, które podtrzymują oraz sankcjonują nierówności i wykluczenia, spotykały się z niechęcią i sprzeciwem. Kategorie wolności i równości w nowej demokracji nie dotyczyły wszystkich obywateli i obywateli. Dominujący na kluczowych pozycjach władzy strażnicy „tradycyjnych wartości”, sztywnych norm tożsamościowych i ich jedynych słusznych form ekspresji zakreślali granice wolności zgodnie z patriarchalnym modelem, mizoginicznymi i homofobicznymi uprzedzeniami, a podejmowane inicjatywy w zakresie walki z dyskryminacją kobiet czy osób nieheteronormatywnych prezentowali w kategoriach wywrotowej działalności, która zniszczy rodzinę i zburzy porządek społeczny. Oczywiście podejmowanych przez organizacje feministyczne i środowiska LGBT+ działań nie można było zakazać i – mimo niesprzyjających warunków, prób ich dyskredytacji i wzbudzania w społeczeństwie paniki moralnej – doprowadziły one do pewnych zmian dostrzegalnych przede wszystkim w sferze kultury.

Przyjmując taką perspektywę, można mówić o najnowszym etapie rozwojowym kultury słowackiej jako o czasie inicjatyw zmierzających do poszerzenia sfery wolności, między innymi dzięki przełamywaniu milczenia – inicjowaniu procesów odzyskiwania/zdobywania głosu przez grupy tego głosu wcześniej pozbawione oraz budowaniu kulturowych reprezentacji doświadczeń i tożsamości, dotychczas objętych cenzurą i autocenzurą, wykluczonych z oficjalnego dyskursu. Ich elementem jest krytyczna analiza relacji władzy i ich opresyjnego charakteru. Ponadto tworząc narracje podważające czy dekonstruujące uniwersalność i „naturalność” kategorii, na których opiera się porządek społeczny i kulturowy, pośrednio projektują i wspierają zmianę. Zanim przejdę do prezentacji sposobów tematyzowania problematyki nieheteronormatywności we współczesnej słowackiej prozie, chciałbym wspomnieć kilka ogólniejszych kwestii, bowiem w przypadku omawianych tekstów kulturowe ramy ich powstania są dosyć istotne.

W okresie komunizmu słowacka społeczność LGBT+ była niewidoczna, właściwie nie istniała w przestrzeni kultury¹. Podobnie jak w innych krajach postkomunistycznych jako jedna z mniejszości marginalizowanych i dyskryminowanych zaczyna podejmować starania o uznanie i pełnię praw obywatelskich w latach 90. Wtedy powstają pierwsze stowarzyszenia, między innymi Ganymedes (1990), Museion (1994), pojawiają się pisma tworzone przez osoby związane ze społecznością LGBT+ (Wallace-Lorencová 2004), w roku 2000 powołana zostaje Inicjatywa Odmienność (Iniciatíva Inakosť), integrująca wcześniej istniejące grupy i organizacje (Daučíková, Adámková 2004, 31). Do najważniejszych celów ruchu aktywistycznego należały: wprowadzenie określonych zmian legislacyjnych, prowadzących do równouprawnienia osób nieheteronormatywnych, przede wszystkim w zakresie możliwości zawierania związków formalnych, wypracowanie rozwiązań służących zapobieganiu motywowanej homofobią i transfobią przemocy, a dzięki działaniom edukacyjnym – zmiany w społecznym postrzeganiu osób LGBT+. Z dzisiejszej perspektywy stwierdzić można, że w okresie ponad 30 lat od aksamitnej rewolucji podejmowane działania nie przyniosły pożądanego rezultatu, a sytuacja mniejszości nie poprawiła się w zdecydowanym stopniu. Nie zostały przyjęte postulowane rozwiązania prawne – w najnowszym, z 2022 roku, raporcie ILGA Europe, Międzynarodowego Stowarzyszenia Lesbijek, Gejów, Osób Biseksualnych, Transpłciowych i Interpłciowych, który powstaje na podstawie analizy prawa krajowego oraz praktyki jego stosowania, Słowacja zajmuje 30. miejsce na 49 krajów europejskich (ILGA Europe 2022). Badania socjologiczne pokazują, że homofobiczne i transfobiczne postawy reprezentuje większość społeczeństwa (Kleinová 2020), w przestrzeni medialnej panuje przyzwolenie na agresywne i dyskryminujące wypowiedzi², a niektóre środowiska polityczne próbują forsować rozwiązania prawne przypominające te, jakie obowiązują w putinowskiej Rosji³. Publiczne deklaracje wsparcia w walce o równe prawa są rzadkie, chociaż należy wspomnieć, że wielokrotnie wyrażała je aktualna prezydentka Słowacji, Zuzana Čaputová. Wyznaczonych celów politycznych nie udało się więc do dzisiaj osiągnąć, istotną zmianą jest natomiast przełamanie dotychczasowej niewidzialności społeczności LGBT+ i włączenie się w dyskurs publiczny – polityczny, społeczny i kulturowy. Gwałtowne reakcje ze strony konserwatywnych środowisk tę zmianę zresztą potwierdzają.

¹ Interesujące ustalenia na temat życia osób nieheteronormatywnych w państwie czeskosłowackim w latach 1948–89, przygotowane na podstawie materiałów archiwalnych, z wykorzystaniem narzędzi historii mówionej, przynoszą badania Věry Sokolovej (2021).

² Przegląd obraźliwych i dyskryminujących wypowiedzi można znaleźć na listach nominacji do – organizowanej od 2012 roku przez pozarządową organizację Instytut Praw Człowieka – antynagrody Homofob roku (Inštitút ľudských práv 2013). W najnowszej edycji, za 2021 rok, szansę na zwycięstwo ma między innymi Róbert Fico, przewodniczący partii Kierunek – Socjalna Demokracja i dwukrotny premier Słowacji, za słowa: „Ja sobie nie życzę, żeby tu chodzili ludzie, którzy będą twierdzić, że są kobietami, a między nogami mają 20-centymetrową pałkę”.

³ Najnowszą inicjatywą tego typu jest złożony pod koniec maja 2022 r. – przez posłów Györga Gyimesiego z tworzącej koalicję rządzącą partii Zwyczajni Ludzie i Niezależne Osobistości oraz Tomáša Tarabę, który do parlamentu dostał się z list neofaszystowskiej partii Mariána Kotleby – projekt zakazujący wywieszania na budynkach państwowych tęczowych flag.

Zagadnienia nieheteronormatywności i wątki queerowe po 1989 roku, z dostrzegalnym zdynamizowaniem w XXI wieku, stopniowo pojawiają się w różnych sferach słowackiej kultury i sztuki. Swoje prace na wystawach indywidualnych i zbiorowych prezentowali między innymi Anna Daučíková, Andrej Dubravský, Maroš Rovňák (Tamásová 2021), tematykę LGBT+ podejmowano w filmach *Hana i jej bracia* (*Hana a jej bratia*, 2001) Vlada Adáska, *Aniolowie* (*Anjeli*, 2012) Roberta Švéda, na scenach teatralnych, na przykład w sztukach Viliama Klimáčka, Ivety Škripkovej oraz w istniejącym od 2010 roku Teatrze NoMantynels (Mašlárová 2021). Projektów tych wymienić można stosunkowo niewiele, udało im się jednak, przynajmniej w pewnym stopniu, zaistnieć w przestrzeni kultury. Aktualizowano w nich różne strategie artystyczne i sposoby ujmowania problematyki – w niektórych realizacjach dominowała perspektywa intymna, w innych kontekst społeczny, czasami podkreślano również aspekt zaangażowania i polityczności.

W literaturze słowackiej problematyka mniejszościowych tożsamości płciowych i seksualnych czy nieheteronormatywnych form intymności również jest dosyć rzadko podejmowana, przy tym jedynie w nielicznych przypadkach stanowi dominantę tematyczną tekstu. Martin C. Putna w komparatystycznej pracy poświęconej współczesnej literaturze gejowsko-lesbijskiej w Europie Środkowo-Wschodniej jako jedyny słowacki przykład podaje intymną poezję Dereka Rebro, wysuwa również tezę o „zastępczej” roli, jaką wobec braku rodzimej produkcji miała odegrać literatura czeska oraz przekład dzienników pochodzącego z terytorium Słowacji węgierskiego artysty Lászla Mednyánszkyego, zawierających liczne homoerotyczne pasáže (Putna 2016, 26). Twierdzenia te wymagałyby pewnej korekty, wynikającej nie tylko z uwzględnienia tekstów opublikowanych w ostatnich kilku latach, ale również z uważniejszej lektury utworów wcześniejszych, niekoniecznie autorstwa osób należących do społeczności LGBT+ lub otwarcie się z nią identyfikujących. Moim zdaniem kategoria nieobecności, którą posługuje się czeski badacz, dotyczy nie tyle braku reprezentacji nieheteronormatywności, ile braku konkretnej formy tej reprezentacji, mianowicie tekstów wyraźnie emancypacyjnych, subwersywnych wobec ustabilizowanych porządków, o sile porównywalnej do znanego z aktywizmu amerykańskiego hasła „We’re here. We’re queer. Get used to it!”.

W opisie sytuacji słowackiej można wykorzystać sformułowane pod koniec XX wieku w odniesieniu do polskiej literatury homoseksualnej stwierdzenie Romana Ritza, zgodnie z którym, nie ma ona, w przeciwieństwie do literatury kobiecej, fazy emancypacyjnej (Ritz 2002, 49). W przypadku polskim faza ta jednak nastąpiła przede wszystkim dzięki Michałowi Witkowskiemu i powieści *Lubiewo* (Warkocki 2007, 32), w słowackim natomiast większość tekstów, ze względu na sposoby podejmowania tematyki queer, bliska jest jeszcze strategiom przedemancypacyjnym, a w najnowszych znaczących utworach znaleźć już można pewne elementy postemancypacyjne. Brak wyrazistego przykładu tekstu emancypacyjnego to jedna z charakterystycznych cech literatury dotyczącej problematyki

LGBT+ w Słowacji. Zauważając perspektywę do twórczości prozatorskiej⁴, wskazać również można w formie wstępnej propozycji kilka kolejnych. Z powodu wspomnianej już niewielkiej liczebności tekstów trudno mówić o wyróżniającym się nurcie, który wymagałby krytycznoliterackiego rozpoznania i nazwania. Wątki nieheteronormatywne pojawiają się głównie u autorek, zwłaszcza debiutantek z dwóch ostatnich dekad. Zdecydowanie dominuje problematyka relacji między kobietami, tematyka gejowska jest podejmowana rzadziej, podobnie jak kwestie transpłciowości i innych tożsamości mniejszościowych. Na płaszczyźnie najogólniejszej cztery wymienione cechy są, moim zdaniem, kluczowe.

Nieobecność w opublikowanych utworach prowokującego, „wywrotowego” potencjału nie zachęcała krytyki literackiej do dyskusji związanej z tematem mającym jednak walor nowości w kontekście słowackim, mimo to kilka prób opisu sposobów jego podejmowania pojawiło się na gruncie literaturoznawstwa (Varcholová 2012, 2013; Šandorová 2012, Jílek 2020). Poniższe rozważania, będące próbą prześledzenia zmian, jakim sposób tematyzowania „odmienności” w prozie słowackiej podlegał, oraz wskazania obecnych w niej tematów queerowych zostały oparte na kilkunastu tekstach, głównie reprezentujących krótkie formy – zarówno tych, w których nieheteronormatywność jest wątkiem głównym, jak i pobocznym. Pod uwagę brałem również utwory, w których pojawia się performatywna destabilizacja norm kobiecości i męskości. Z konieczności przykłady i cytaty zostały ograniczone (choć staram się przywołać większość pozycji), a wnioski zmiernają w kierunku uogólnień ukazujących kluczowe, moim zdaniem, kręgi problemowe.

Pierwsze teksty z wątkami nieheteronormatywnymi pojawiają się na początku lat 90. Ján Johanides, twórca należący do pokolenia debiutantów lat 60., publikuje w 1991 roku opowiadanie *Przestępstwo nieśmiałej lesbijki (Zločin plachej lesbičky)*, w którego fabule istotną rolę odgrywa romans żony jednego z bohaterów z kobietą. Homoseksualność jest z jednej strony przywoływana poprzez odwołania do znanych kodów kulturowych (antyczna Grecja, Safona), a z drugiej prezentowana w kategoriach nieszczęścia i choroby, którą można wywołać u każdej (w tym przypadku) kobiety, rodzajem uroku i niebezpiecznego uzależnienia. Poszczególne elementy utworu, począwszy od wyeksponowania w tytule połączenia słów „przestępstwo” i „lesbijka” poprzez aktualizację motywu uwiedzenia i wzbudzającą niepokój kreację bohaterki⁵ po jej śmierć i powrót do stanu równowagi – to znaczy potwierdzenie heteroseksualnej normy jako jedynej prawidłowej – tworzą spójny w warstwie ideowej przekaz. Odmienność jest zjawiskiem niebezpiecznym, zagrażającym porządkowi rodzinnemu i społecznemu, dlatego „bycie lesbijką jest przestępstwem, za które postaci zostają ukarane” (Varcholová 2012, 337)⁶.

⁴ Tematyka nieheteronormatywności obecna jest także we współczesnej poezji, np. u Jany Varcholovej, Michala Tallo; jej omówienie wymagałoby odrębnego artykułu.

⁵ Bohaterka może przypominać, wyróżnionych przez Błażeja Warkockiego jako jeden z typów odmienności, „upadłych”: „Upadli bohaterowie nie proszą [...] o zrozumienie, litość czy empatię, ale komunikują: bądźciecie się mnie bać” (Warkocki 2007, 40–41).

⁶ Fragmenty tekstów słowackich podaję we własnym tłumaczeniu.

W tym samym roku ukazuje się słynny debiut Petra Pišťanka *Rivers of Babylon*, groteskowy obraz początku słowackiej transformacji ustrojowej, rzeczywistości chaosu i antywartości, świata, w którym wyborami i działaniami ludzi kierują wyłącznie dążenia do władzy, pieniędzy i satysfakcji seksualnej. W ten kontekst wpisane zostają wątki homoseksualne, współtworząc pejzaż czasu przełomu. Lesbijaska relacja dwóch bohaterek, pracownic seksualnych, przedmiotowo i brutalnie traktowanych przez mężczyzn, jest jedyną możliwością uzyskania przyjemności erotycznej i do tej płaszczyzny się ogranicza. Z kolei inny bohater decyduje się na zbliżenie z seksturystą ze Szwecji ze względu na konkretną korzyść materialną. Wątki te są tylko jednymi z wielu elementów, nawiązującej do poetyki karnawału strategii tworzenia wizji rzeczywistości, w której przestały istnieć stabilne porządki i punkty odniesienia; nieheteronormatywność jest przekroczeniem normy, ale w świecie funkcjonującym zgodnie z zasadą przekraczania wszystkich możliwych norm nie jest czymś szczególnym, co podlegałoby problematyzacji czy ocenie.

Mimo wyraźnych różnic obydwie teksty w interesującej mnie perspektywie mają określone punkty styczne. Otwarcie prezentują nieheteronormatywność, nie służą jednak „przełamywaniu milczenia”, ale paradoksalnie je wzmacniają. Sprowadzają zjawiska sytuujące się poza obowiązującą normą tożsamościową czy normą związaną ze sferą pożądania erotycznego do kategorii stygmatyzujących w pierwszym przypadku, w drugim zaś – do przestrzeni pornografii i płatnego seksu. Trudno je wiązać z zagadnieniem reprezentacji mniejszościowych tożsamości, ich intymnego i społecznego doświadczenia; służą raczej wzbudzeniu zainteresowania poprzez swoją ekscentryczność i skandaliczność.

Sytuacja zmienia się w XXI wieku – tekstów z wątkami LGBT+ pojawia się więcej, również w nurcie literatury popularnej (na przykład powieści Tamary Tainovej), problematyka prezentowana jest z intymnej perspektywy jednostki, a ważną kwestią staje się doświadczanie opresji w środowisku rodzinnym i społecznym. Świat przedstawiony utworów to świat opisywanego przez Judith Butler (2008) heteromatriksu, w którym konstituowanie się podmiotu zależy od kulturowych norm dotyczących płci. Jak komentuje to Joanna Mizielińska (2004, 195):

Tylko odtwarzanie tych norm we własnym życiu, drobiazgowo i dokładne, powołuje do życia jednostkę, która społecznie może uchodzić za kobietę lub mężczyznę, bo w jakiś sposób odzwierciedla ich kulturowy ideał, choć owo odzwierciedlenie jest zawsze niedoskonałe. Aby zaistnieć w świecie, być jego pełnoprawnym uczestnikiem/uczestniczką, jednostka musi odwzorowywać normy płci. W przeciwnym razie jej funkcjonowanie w kulturze zostaje zakłócone, usuwa ją na obrzeża. Same normy płci są natomiast narzędziem władzy i zarazem dyskursywnym środkiem służącym utrzymaniu heteroseksualności.

Formą uniknięcia lub zminimalizowania niebezpieczeństwa marginalizacji, którą wybiera część osób nieheteronormatywnych, jest pozostawanie „w szafie” – ukrywanie swojej tożsamości, stwarzanie pozorów realizowania obowiązującej normy, połączone z obawami przed możliwym ujawnieniem. Ten dyscyplinujący, nakazujący milczenie aspekt pojawia się w słowackiej prozie na różnych płaszczyznach.

Tożsamość bohaterek i bohaterów na poziomie narracji, czy w ich wypowiedziach zwykle nie jest wprost nazwana, problem odkrywania własnej „odmienności” oraz głębsza refleksja na jej temat są właściwie nieobecne (w przeciwieństwie do tak zwanych *coming out stories*). Podkreślanie nieautentycznej, ale zgodnej z oczekiwaniami wersji siebie polega na cytowaniu akceptowanych norm dotyczących płci, relacji jedнопłciowych i dwupłciowych. Para kobiet lub mężczyzn tworzących związek, przechodząc z przestrzeni intymnej do sfery publicznej, dzięki określonym formom performatywnym, staje się przyjaciółkami lub przyjaciółmi; na przykład bohaterka Kepplovej na pytanie o swoją partnerkę odpowiada: „To moja bardzo dobra przyjaciółka, naprawdę!” (Kepplová 2011, 130). Można również tworzyć iluzję nieistniejącego związku, by nie narażać się na konfrontację i jej prawdopodobnie nieprzyjemne konsekwencje; w prozie Kompaníkovéj w ramach pomocy znajomemu bohaterka jest gotowa „kiedykolwiek odwiedzić jego matkę i zachowywać się tak, jak będzie potrzebne” (Kompaníková 2005, 79). Problem życia w „szafie” w niektórych tekstach podkreślają aspekty związane z przestrzenią; miejsca będące scenérią doświadczeń destabilizujących i przekraczających normę wymykają się z ram swojskości lub codzienności. Miłosny trójkąt, którego częścią jest lesbijski romans w prozie Kepplovej, powstaje podczas stypendialnego pobytu za granicą. Z kolei miejscem akcji utworu *Dandys (Dandy)* Michaeli Rosovej jest Berlin, w którym kempowe performanse głównego bohatera i imprezy w gejowskich klubach wpisują w tamtejszy, alternatywny wobec tradycyjnych form życia i ekspresji, pejzaż kulturowy. Przeciwieństwem tych otwartych, postrzeganych jako mniej opresyjne, ale także w pewnym sensie obcych przestrzeni są miejsca ukryte, znane wtajemniczonym, jak lokal z występami drag queens w tytułowym opowiadaniu z tomu *Travesty show (Travesty šou, 2004)* Uršuli Kovalyk, czy niebezpieczne, jak nocna przestrzeń miasta, którą ucieka przed agresywnymi mężczyznami transpłciowa bohaterka w jednym z epizodów prozy *Nocturny (Nocturná, 2018)* Jany Bodnárovej.

Pozostawanie w ukryciu jest motywowane obawami związanymi z homofobią jako podstawą wykluczeń, dyskryminacji, odrzucenia, symbolicznej i fizycznej przemocy. Osoba nieheteronormatywna już od czasów dzieciństwa spotyka się z różnymi formami homofobii, przede wszystkim tej powszedniej, najczęściej manifestującej się w wykluczającym, stygmatyzującym języku. W opowiadaniu Barbory Hrínowej *Tuž obok (Tesne vedľa)* młody, ukrywający jeszcze swoją seksualną tożsamość gej po raz kolejny, jak wynika z tekstu, zmuszony jest do wysłuchiwanie homofobicznych komentarzy matki:

„Znowu ci? W tej telewizji już nic innego nie ma!” „Przecież oglądałaś Doktora Housa”, próbował zaprotestować. „Nie rozumiem, czego ciągle chcą, przecież wszystko już mają”, nie słuchała go. „Jak to wszystko?” „Biorą śluby, za chwilę będą wychowywać dzieci”. „Nie wszędzie”, zaprotestował. „Przecież ja nic przeciwko nim nie mam. Ale to jest nienaturalne”. Zawsze kończyła tym stwierdzeniem. Nienaturalne. Gorzej niż chore, chore by się dało wyleczyć, albo zepsute, wtedy by się dało naprawić. [...] Nauczył się milczeć, jednocześnie mówić i zachowywać niektóre sprawy dla siebie. Być widzianym i niewidzialnym równocześnie (Hrínová 2020, 119).

Kwestia braku akceptacji jest głównym problemem jednostki niemieszczącej się w normie, obecnym w wielu tekstach (Varcholová 2013, 208). Chociaż homofobiczne sytuacje nie zawsze są bezpośrednio opisywane, sama możliwość ich zaistnienia wpływa na sposób zachowania, styl ekspresji, prowadzi do autocenzury i autokontroli, wykształconych w rezultacie negatywnych doświadczeń społecznych i kulturowych, słyszanych obelg, prób wzbudzenia uczuć wstydu i winy.

Bezpieczne mogą więc być jedynie przestrzenie intymności, oddzielone od nieprzyjaznego świata zewnętrznego, stwarzające warunki do wzajemnego poznawania się, budowania porozumienia, bliskości fizycznej. Sfera erotyki, ciało, pożądanie, rozkosz stają się ważnymi tematami podejmowanymi wprost, przynajmniej w odniesieniu do relacji kobiet. Najwyraźniej widać to w jednej z części fragmentarycznego, synkretycznego, nawiązującego do *écriture féminine* tekstu *Przez żołądek do serca (Láska ide cez žalud'/dok)* Inge Hrubaničovej (2007, 78–79):

teraz, kiedy moje palce z nieskończoną rozkoszą przebiegają w twoich włoskach, chcę ci powiedzieć, że bez ciebie nigdy bym się nie dowiedziała, że kobieca vagina jest czymś, co żyje, co jest niezależne, samodzielne, co potrafi prosić, co mówi... wiesz, ja nie miałam pojęcia, naprawdę, że ciało może reagować tak gwałtownie, szaleńczo... [...] wiesz, kiedy zadzwoniłaś, ona pierwsza poczuła dreszcze, otworzyła, rozkołysała całe moje ciało aż do mózgu, i krzyknęła, cieszyła się, płakała... nie wiedziałam, że to jest naturalne, nie wiedziałam, że ją mam!

Aspekt erotyczny w tekstach jest komplementarny do emocjonalnego, wartość relacji jedнопłciowych jest taka sama jak heteroseksualnych, co jest szczególnie wyraźnie dostrzegalne u Kepplovej, której obydwie bohaterki wchodzą również w związki z mężczyznami. Różnica nie polega na stopniu uczuciowego zaangażowania czy osiągniętej satysfakcji, ale na przyporządkowaniu związków hetero- i homoseksualnych do dwóch różnych sfer – widzialnej i niewidzialnej, akceptowanej i zakazanej. W opowiadaniu Jany Beňovej *Zespół muzyczny (Hudobné teleso)* z tomu *Dwanaście opowiadań i Jan Med (Dvanásť poviedok a Jan Med)*, 2003) zostaje to podkreślone końcową sceną – zakochane w sobie bohaterki zostają uwięzione w pustym pomieszczeniu, z którego wyjście uniemożliwia, *nomen omen*, ciężka szafa.

Jak wspomniałem, w najnowszych tekstach znaleźć można pewne znaki perspektywy postemancypacyjnej; konkretnie chodzi o wątki z dwóch opowiadań Hríňovej – *Powrót Saturna (Saturnov návrat)* i *Nasza (Naša)* z cytowanego już tomu *Jednorozce (Jednorozce)*, który zdobył w 2021 roku najbardziej prestiżowe słowackie wyróżnienie literackie, nagrodę Anasoft Litera. Znajdziemy w nich bohaterki będące w związkach, akceptujące swoją tożsamość, neutralnie traktowane przez otoczenie czy rodzinę. Opisywane problemy już nie mają źródeł w opresyjnym heteromatriksie, ale na przykład mogą się wiązać, tak jak w pierwszym z tekstów, z nadmierną eksploatacją i złym traktowaniem w miejscu pracy, poczuciem niespełniania oczekiwań partnerki i ambicji rodziny, mają więc charakter bardziej uniwersalny. W drugim utworze para lesbijek to bohaterki drugoplanowe, z centralną postacią natomiast związany jest dotychczas nieobecny w prozie słowackiej temat aseksualności, która na tle akceptowanej w świecie przedsta-

wionym opowiadania homoseksualności oznacza przekroczenie normy, istnienie poza porządkiem reprezentacji.

Wprowadzanie do prozy słowackiej zagadnień nieheteronormatywności przebiegało stopniowo i dosyć ostrożnie, co widać zwłaszcza w porównaniu z najbliższymi, rozwijającymi się w podobnych warunkach literaturami – czeską i polską, w których problematyka queerowa pojawiła się w zdecydowanie większej liczbie tekstów, w bardziej zróżnicowanych ujęciach, wywołując ważne dyskusje w życiu literackim. Na temat przyczyn takiego stanu rzeczy można wysuwać różne hipotezy. Według mnie, jedną z prawdopodobnych jest brak wcześniejszej tradycji, sprzed 1989 roku, która istnieje w dwóch wymienionych literaturach środkowoeuropejskich, nawet jeśli tworzyły ją głównie teksty wykorzystujące strategie peryfrastyczne i sublimacyjne. Jednak nawet stosunkowo skromna ilościowo reprezentacja mniejszościowych tożsamości i narracji o doświadczeniach, które wcześniej w słowackim dyskursie literackim nie istniały, jest ważna i znacząca. Nie chodzi tylko o poszerzenie rejestru tematycznego, ale również o współtworzenie nowych perspektyw refleksji o normach kultury i ich wpływie na sposoby rozumienia tożsamości i wolności jednostek. Zmieniający się sposób ujmowania problematyki – od stygmatyzacji i stereotypu poprzez opis wykluczeń i doświadczania „odmienności” w opresyjnym środowisku po zarysowanie możliwości nie tylko intymnego funkcjonowania w zgodzie z własnymi potrzebami i uczuciami – w pewien sposób koresponduje z dokonującymi się przeobrażeniami w sferze społecznej, które stopniowo następują mimo agresywnych prób ich zatrzymania.

Bibliografia (References)

- Butler, Judith. 2008. *Uwikłani w pleć. Feminizm i polityka tożsamości*, przeł. Karolina Krasuska. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Daučíková, Anna, Adámková, Eva. 2004. „Iniciatíva Inakosť – lesbický a gejský aktivizmus na Slovensku”. W *Lesby – by – by. Aspekty politiky identít*, red. Hanna Hacker, 31–38. Bratislava: Aspekt.
- Hrínová, Barbora. 2020. *Jednorožce*. Bratislava: Aspekt.
- Hrubaničová, Inge. 2007. *Láska ide cez žalud'/dok*. Bratislava: Aspekt.
- ILGA Europe. 2022. „2022 Rule of Law Report”. <https://www.ilga-europe.org/report/2022-rule-of-law-report/> (dostęp: 16.01. 2022).
- Inštitút ľudských práv. 2013. „Anti-cena Homofób roka”. <https://www.ludskeprava.sk/anti-cena-homofob-roka/#sthash.VT883LB4.nl6lfxlE.dpbs> (dostęp: 16.05. 2013).
- Jílek, Peter F. Rius. 2020. „K (ne)tematizácii transrodovosti v slovenskej próze”. W *K vybraným aspektom slovenskej literatúry po roku 1989*, red. Ján Gavura, 81–88. Prešov, Fintice: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, FACE – Fórum alternatívnej kultúry.
- Kepplová, Zuska. 2011. *Buchty švabachom*. Bratislava: Koloman Kertész Bagala, Literárny klub.

- Kleinová, Paulína. 2020. „O tom, prečo sú Slováci homofóbni a zasekli sa v minulých storočiach”. <https://www.startitup.sk/nazor-o-tom-preco-su-slovaci-homofobni-a-zasekli-sa-v-minulych-storociach/> (dostup: 31.07.2020).
- Kompaniková, Monika. 2005. *Biele miesta*. Levice: Koloman Kertész Bagala.
- Mašlárová, Martina. 2021. „Queer v slovenskom divadle”. W *Témy na okraji záujmu? Zborník vedeckých príspevkov z teatrologického sympózia*, red. Karol Mišovic, 93–109. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Ústav divadelnej a filmovej vedy Centra vied o umení SAV.
- Mizielínska, Joanna. 2004. *(De)konstrukcje kobiecości. Podmiot feminizmu a problem wykluczenia*. Gdańsk: słowo/obraz terytoria.
- Putna, Martin C. 2016. „The End of Gay and Lesbian Literature as a Happy End: An Attempt to Compare Development in Central and Eastern Europe”. W *Queer Stories of Europe*, red. Kārlis Vērdiņš, Jānis Ozoliņš, 6–35. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Ritz, German. 2002. *Niż w labiryntcie pożądanicia. Gender i pleć w literaturze polskiej od romantyzmu do postmodernizmu*, przeł. Bronisław Draż, Andrzej Kopacki, Małgorzata Łukasiewicz. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Šandorová, Katarína. 2012. „Tematizovanie homosexuality v anglickej a slovenskej literatúre”. W *K poetologickým a axiologickým aspektom slovenskej literatúry po roku 1989 V*, red. Marta Součková, 340–354. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- Sokolová, Věra. 2021. *Queer Encounters with Communist Power. Non-Heterosexual Lives and the State in Czechoslovakia, 1948–1989*. Prague: Karolinum Press.
- Tamášová, Alexandra. 2021. „7 vecí o queer umení v zbierkach slovenských galérií. O sile interpretácie”. <https://medium.com/sng-online/7-vec%C3%AD-o-queer-umen%C3%AD-v-zbierkach-slovensk%C3%BDch-gal%C3%A9ri%C3%AD-3f00d6874f30> (dostup: 6.10.2020).
- Varcholová, Jana. 2012. „Modelovanie lesbických vzťahov v slovenskej próze po roku 1989”. W *K poetologickým a axiologickým aspektom slovenskej literatúry po roku 1989 V*, red. Marta Součková, 321–339. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- Varcholová, Jana. 2013. „K rodovým a kultúrnym aspektom debutu *Buchty švabachom*”. W *K poetologickým a axiologickým aspektom slovenskej literatúry po roku 2000*, red. Marta Součková, 201–210. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- Wallace-Lorencová, Viera. 2004. „Reprezentácia sexuálnej odlišnosti v periodikách Aspekt, L-listy, Séparé, Atribút a Q archív”. W *Lesby – by – by. Aspekty politiky identit*, red. Hanna Hacker, 56–73. Bratislava: Aspekt.
- Warkocki, Błażej. 2007. *Homo niewiadomo. Polska proza wobec odmiennosci*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!